

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA BISERICA
SF. NICOLAE ȘI SF. PANTELIMON DIN PITEȘTI*

ROMEO MASCHIO
DRAGOȘ MĂNDESCU
TEODOR CIOFLAN**

Ridicată chiar în inima târgului Piteștilor, la capătul nordic al insulei cuprinsă între străzile Șerban Vodă (la est) și Domnița Bălașa (la vest), Biserica cu hramurile Sf. Nicolae și Sf. Pantelimon, aparținând comunității de târgoveți, a fost unul dintre cele mai reprezentative monumente de arhitectură ale orașului¹.

Pisania bisericii, de mari dimensiuni (99,5 cm x 140 cm), spartă în patru fragmente în împrejurările demolării din 1962, se păstrează în expoziția Muzeului Județean Argeș: „Marile și preaputernecu D(u)mnezeu, cu [a] sa purtare de grijă, | toate le chivernisăște și le săvârșăște, [pr]jecu(m) și ceastă sfântă | beserică, ce era mai-nainte mică și prăpă[d]ită de cutremur, cu ajutorul său și al sfântului Ierarhu N[i]colae și alū Sfântului | Pandeleimon, al căroră este hramu, s-au făcut precumū | se vede cu cheltuiala mahalagiilor și al altorū creștini și s-au săvârșit în domniia măr[i]i sale, Io Gheorghie Ca | ragea voevod, când rușii s-au dus din țară, făcând pace, | într-al do(i)lea război, păstorindū pre norodu acești epar[hi], preasf[în]țitul, iubitoru de D(u)m(n)ezeu, chirio, chir Iosif, | întâiul episcop al acești(i) nooi episcopi(i) Argeș; | 1812 oc(tomvrie) 30”² (Fig. 1).

Așadar, prima construcție - o biserică mică din zid -, datând probabil de la mijlocul sau din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, avariata de cutremurul din 1802, a fost refăcută și mult mărită în 1812, pe cheltuiala orașenilor („mahalagiilor”).

* Colectivul de cercetare arheologică a fost alcătuit din conf. univ. dr. Spiridon Cristoceca, arheolog expert (responsabil) și arheologii specialiști Teodor Cioflan, Romeo Maschio și Dragoș Măndescu. Textul materialului de față a fost redactat de Dragoș Măndescu. Pentru semnalările anterioare ale rezultatelor acestor cercetări, a se vedea articolul „Biserica cu ceas” – *Vestigiile unui monument istoric restituite piteștenilor*, în „Restituiri”, V, 2007, 3 (16), p. 69-71, precum și raportul din *Cronica cercetărilor arheologice din România – campania 2007*, București, 2008, p. 69-71.

** Muzeul Județean Argeș, Pitești.

¹ Tatiana Bobancu, *Album religios. Bisericele din orașul Pitești cu un mic istoric*, Tipografia „Artistica”, P. Mitu, Pitești, 1933, p. 36-39; Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Pitești*, București, 1982, p. 80, 82, fig. 23, 25; *Ibidem*, ediția a II-a, Editura Paralela 45, Pitești, 2007, p. 92, fig. 13, 19.

² Constantin Bălan, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV-1848)*, Editura Academiei Române, București, 1994, p. 386, nr. catalog XV 549. Vezi și: T. Bobancu, *op. cit.*, p. 38; Marin Braniște, Ilie Diaconescu, *Pisanii, însemnări și manuscrise din vechile biserici ale orașului Pitești*, în „Mitropolia Olteniei”, XXIII, 1971, 3-4, martie-aprilie, p. 262.

Incendiul din vara anului 1848 va afecta și Biserica Sf. Nicolae (însemnările vremii arată că în 18 august 1848, „la trei ceasuri din noapte” (ora 10 seara), a ars tot târgul Piteștilor, trei mahalale și trei biserici, între care și Biserica Sfântul Nicolae)³, supusă din nou reparațiilor în 1864. Din anul 1874, în turla clopotniței aflată deasupra pronaosului, avea să fie instalat un orologiu cu patru cadrane (danie făcută bisericii de Maria și Ștefan Babic), păstrat astăzi în colecția Muzeului Județean Argeș (Fig. 2). Astfel, biserica intră în memoria colectivă a comunității orășenești drept „Biserica cu Ceas”.

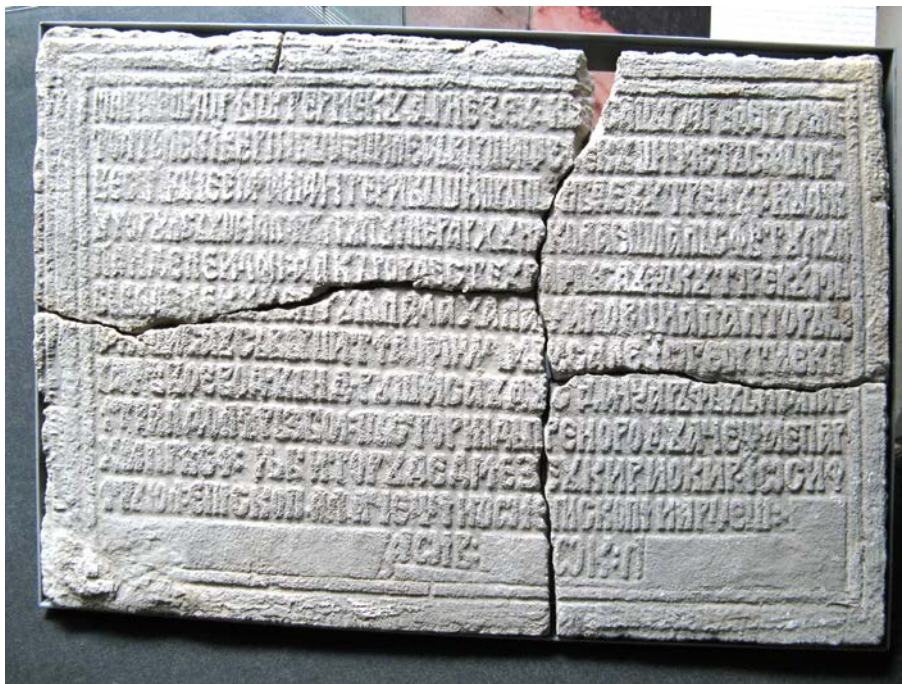

Fig. 1. Pisania bisericii Sf. Nicolae (Muzeul Județean Argeș).

De mari dimensiuni (circa 25 m x 9 m), de tip navă (fără abside laterale), compusă din altar, naos, pronaos și un pridvor deschis, cu două turle înalte, una pe pronaos, alta pe pridvor (Fig. 3), Biserica Sf. Nicolae a jucat un rol important în viața orașului. Nu trebuie uitat că a avut rolul de catedrală, aici oficiindu-se, la 30 aprilie 1878, primul Te Deum al României independente, în prezența domnitorului Carol I.

³ Vasile Novac, *Incendiul de la Pitești din august 1848*, în „Studii și comunicări”, Muzeul Pitești, V, 1980, p. 311; Petre Popa, Paul Dicu, Silvestru Voinescu, *Istoria municipiului Pitești*, Editura Academiei, București, 1988, p. 135. Andrei Pănoiu, *Arhitectura și sistematizarea așezărilor din Argeș și Muscel. Sec. XVIII-XIX*, Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniu Cultural Național Argeș, Pitești, 2004, p. 79 și urm.

Fig. 2. Ceasului Bisericii Sf. Nicolae – 1873 (Muzeul Județean Argeș).

Fig. 3. Biserica Sf. Nicolae, carte poștală ilustrată de la începutul sec. XX.

În scuarul din partea de nord, a fost amplasat, prin 1905, bustul lui Ion C. Brătianu (Fig. 4.), opera sculptorului D. Mirea, dispărut și el după 1947.

Fig. 4. *Imagine de epocă cu bustul lui I. C. Brătianu amplasat în scuarul de la nord de Biserica Sf. Nicolae. În stânga – Restaurantul Argeș.*

Declarată monument de arhitectură în anul 1955, Biserica Sf. Nicolae nu s-a bucurat de acest statut decât șapte ani, fiind demolată în iulie 1962 din rațiuni ce țineau de noile amenajări urbanistice ale Piteștiului⁴.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE (Fig. 20)

Înainte de începerea șantierului arheologic, zona fostei Bisericii Sf. Nicolae, situată chiar în centrul municipiului Pitești, în vecinătatea estică a Hotelului Muntenia, era inclusă în artera pietonală cuprins între Teatrul „Alexandru Davila” și Magazinul Trivale (Str. Victoriei), prezentând aceleași caracteristici cu cele ale restului peisajului: aproximativ două treimi din spațiul șantierului arheologic era acoperit de asfaltul trotuarului actual, o a treia parte extinzându-se în zona verde învecinată. Conform documentării, consultării planului urbanistic interbelic și măsurărilor făcute în prealabil, zona de interes arheologic era cea delimitată longitudinal de doi arbori: un tei situat pe trotuarul dinspre hotel, la vest, și un pin de Normandia ce domină spațiul verde, la est (Fig. 5).

⁴ P. Popa (coord.), *Pitești 620 – Istorie, Cultură, Economie, Urbanism – Memento*, ediția a II-a, Editura Paralela 45, Pitești, 2009, p. 199; O. Moț, *Pitești - o istorie în date*, Editura Pământul, Pitești, 2008, p. 173. La E. Greceanu, *op. cit.*, ediția a II-a, Pitești, 2007, p. 92, 166 și fig. 19, 62, anul demolării este „1963”.

Fig. 5. Zona fostei Biserici Sf. Nicolae, înainte de începerea săpăturilor. Vedere dinspre sud.

În data de 12 iunie 2007 am început lucrul cu organizarea de șantier și cu măsurătorile pentru reperarea amplasamentului exact al monumentului, făcute de la fațada singurului edificiu din apropiere, contemporan bisericii și rămas în picioare până în prezent - Restaurantul Argeș.

După aceste operațiuni preliminare, în dimineața zilei de 13 iunie au debutat săpăturile arheologice propriu-zise, care au durat aproape patru săptămâni (până la 9 iulie), decapându-se inițial o suprafață de 15 x 10 m, corespunzând tramei stradale actuale, fără intervenții asupra sectorului de spațiu verde, stabilind de comun acord cu reprezentanții Primăriei ca numai ulterior, în funcție de situația și de starea vestigiilor arheologice, cercetările să se extindă și în acest sector vestic.

Încă de la nivelul situat imediat sub asfaltul îndepărtat, s-au putut repera traseele zidurilor bisericii, sub forma a două benzi paralele roșcate (circa 10 m distanța dintre ele), consistente și bine marcate, orientate est-vest (Fig. 6). Deja de la – 0,35 m adâncime față de nivelul actual de călcare* urmele zidurilor de nord și de sud ale naosului Bisericii Sf. Nicolae, au putut fi puse clar în evidență, observându-se detaliile de construcție, din cărămizi arse cu dimensiunea de 25 x 13 x 5 cm, legate cu mortar de var și dispuse cu latura lungă transversal pe zid. Grosimea structurii surprinse este de 1,4-1,5 m.

* Pe durata întregii cercetări, cota 0 a fost considerată nivelul actual de călcare pe trotuarul pietonal.

Fig. 6. Reperarea fundației naosului Bisericii Sf. Nicolae. Vedere de ansamblu.

Pentru a clarifica problema fundației bisericii de la 1812, am practicat deschiderea unei casete de 1,5 x 1,5 m perpendiculară pe latura de nord, din exterior (Fig. 7/1), dublând-o ulterior cu încă una, de aceleași dimensiuni, amplasată în interiorul bisericii, de asemenea perpendiculară pe zidul nordic, în prelungirea celei exterioare (Fig. 7/2).

Rezultatele au fost următoarele: structura de zidărie surprinsă, cu latura de 1,4 m, se adâncea cu numai 0,7 m, suprapunând direct pământul viu, steril arheologic (humă curată, brun-cenușie). Cărămizile roșii, prinse cu mortar de var, erau omniprezente în structura respectivă, până la baza acesteia, fiind surprinse în total un număr de 10-11 asize. În zona celor 4-5 asize de la bază mortarul este mai abundent, sporind în consistență. Ultima asiză de cărămizi suprapune un strat de mortar în care granulele de var sunt de dimensiuni mai mari, și care, la rândul său, la o adâncime de 1 m față de nivelul actual de călcare, suprapune direct pământul viu. Grosimea structurii de zidărie descrește pe măsură ce se apropie de bază: dacă grosimea sa maximă, înregistrată la circa 0,5 m de la bază, atingea 1,4 m, talpa (ultima asiză de cărămizi și stratul de mortar) nu depășea 1 m grosime. Considerăm, așadar, că întreaga structură din cărămidă roșie surprinsă pe o adâncime maximă de 0,7 m și o grosime maximă de 1,5 m reprezintă fundația din 1812 a Bisericii Sf. Nicolae, amplasată pe traseul unui șanț inițial evident albiat, cu lățimea maximă la gură de circa 1,5 m, iar la bază de aproximativ 1 m.

Fig. 7. Fundația Bisericii Sf. Nicolae, 1812. 1 Caseta exterioară pe latura de nord a naosului; 2 Caseta interioară pe latura de nord a naosului.

Lângă bordura dinspre vest a trotuarului, în interiorul spațiului bisericii, am surprins fragmente dintr-un alt zid, distrus în mare parte de intervenții recente (conductă de apă, la $-0,7$ m adâncime), perpendicular pe fundația nordică și asemănător cu aceasta ca și tehnică de execuție și compoziție, pe care îl putem considera delimitarea dintre pronaosul și naosul bisericii de la 1812.

Pentru cercetarea altarului bisericii din 1812, am extins zona de săpătură către est, în sectorul verde, în jurul pinului alb. Acest arbore care a trebuit să fie cruțat, precum și numeroasele intervenții moderne (conducte, cămine de canalizare) au ridicat obstacole majore în cercetarea amănunțită a altarului.

Totuși, au putut fi trase câteva concluzii și în acest sector. Primele cărămizi ale fundației altarului au fost reperate destul de sus, la numai $0,2$ m adâncime. Grosimea maximă a fundațiilor altarului este aceeași ca în zona naosului, și anume $1,5$ m. Planul absidei altarului era hexagonal la exterior (Fig. 8), însă cu laturile inegale (între $2,5$ și 4 m) și, prin urmare, ușor asimetric. Întregi au fost surprinse numai latura a treia ($3,1$ m) și a patra ($2,8$ m).

Așadar, din Biserica Sf. Nicolae ridicată la 1812, am cercetat naosul în cea mai mare parte, precum și altarul (parțial). Naosul de dimensiuni mari, avea o lățime de 6,8 m la interior (9,5 m la exterior) și o lungime de 9,5-10 m. Altarul avea o deschidere maximă de 9 m iar adâncimea absidei era de circa 7 m. Sectorul pronaosului rămâne la vest de zona cercetată, în afara acesteia, fiind probabil distrus de fundațiile și subsolul Hotelului Muntenia.

1

2

Fig. 8. Altarul bisericii noi. Vederi dinspre nord-est (1) și est (2).

Din biserica veche, ridicată din cărămidă către mijlocul sec. al XVIII-lea, și alcătuită foarte probabil numai din naos și altar, au putut fi surprinse fundația zidului sudic al naosului și parțial cea a altarului (inclusiv despărțitura dintre naos și altar – Fig. 9), precum și un mic fragment (1,6 m lungime) din extremitatea de nord a fundației peretelui vestic al naosului.

Fig. 9. Vestigiile bisericii vechi. Vedere dinspre est.

Fundația de nord a bisericii vechi a fost în cea mai mare parte suprapusă și desființată de zidul nordic al naosului bisericii de la 1812. Vestigiile vechii biserici au fost surprinse la 0,6 m adâncime față de nivelul actual de călcare, fundația, cu o lățime de maximum 0,6 m, adâncindu-se până la maximum – 0,90 m. În zona altarului, fundația a apărut mai sus, la –0,45 m adâncime, talpa aflându-se mai jos cu 40 cm.

Structura fundației vechii biserici diferă sensibil față de cea a bisericii noi: se caracterizează prin utilizarea predominantă a pietrei de râu de dimensiuni mijlocii, legată cu un mortar de var de slabă consistență și calitate, mai nisipos și cu o culoare pronunțat gălbuie, precum și prin raritatea cărămizilor care, atunci când sunt totuși prezente, sunt de o calitate mult inferioară celor folosite la noua construcție.

Fig. 10. *Fundația altarului bisericii vechi. Vedere dinspre nord-est.*

Concluzionând, putem afirma că vechea biserică, construită din cărămidă cândva în sec. al. XVIII-lea, era un locaș modest, de mici dimensiuni: naosul de 6,7 x 5,9 m (la interior), iar altarul, în formă de potcoavă (Fig. 10), având o deschidere de 4 m și o adâncime de 3,2 m (la interior). Fundațiile, atât cea a naosului, cât și cele ale altarului și a catapetesmei, nu depășeau 0,6 m în grosime.

Trebuie spus că întreaga zonă cercetată (Fig. 11) a fost bulversată de intervenții edilitare recente: rețea electrică, stâlp de iluminat stradal, baza unui panou publicitar de mari dimensiuni, conducte de apă, rețea de canalizare (inclusiv două cămine) etc., toate acestea aducând numeroase prejudicii integrității monumentului și viciind rezultatul cercetării arheologice în privința obținerii unor date esențiale privind detaliile planimetrice ale celor două biserici, în special în sectorul estic corespunzător altarelor.

1

2

Fig. 11. Vedere de ansamblu (1 – dinspre vest; 2 – dinspre sud-est) asupra zonei cercetate arheologic.

Mormintele. În timpul cercetărilor arheologice au fost reperate și cercetate 14 morminte: trei în interior (M 1-3) și 11 în exterior (patru pe latura de sud - M 4-7 - și șapte pe latura de nord - M 8-14), numai șase dintre ele conținând schelete relativ întregi, în conexiune anatomică (M 1, M 4, M 6, M 8, M 9 și M 12).

Mormintele din interior. În sectorul sud-vestic al naosului bisericii noi au fost descoperite trei morminte (M 1-3; Fig. 12): un mormânt (M 1) conținând un schelet aproape întreg (lipsea numai partea inferioară - tibiile și parțial femurele, rupte de un șanț de tăia în diagonală spațiul interior al naosului bisericii noi), un al doilea

mormânt (M 2) în mare parte deranjat și desființat de șanțul respectiv (se păstrau numai oasele picioarelor), precum și o cantitate însemnată de oase depuse grupat (M 3), probabil în urma deranjării mormântului respectiv cu ocazia unei înhumări ulterioare. Mormintele din interior au fost lipsite de inventar funerar, însă în șanțul ce trecea prin acest grup de morminte și care afecta și fundația sudică a bisericii vechi, al am descoperit un inel din aliaj cu suport rotund pentru montură (Fig. 16). Toate cele trei morminte descoperite în interior (M 1-3) țin în mod evident de biserica veche, așadar pot fi datate în sec. al XVIII-lea.

Fig. 12. Mormintele din interiorul bisericii (M 1-3).

Mormintele de pe latura sudică. În imediata vecinătate zidului sudic a naosului bisericii noi, au fost descoperite două morminte intacte (M 4 și M 6), cu scheletele în conexiune anatomică (maturi), orientate vest-est, în poziție decubit dorsal cu brațele pe piept (Fig. 13). Ambele se aflau la o adâncime de – 0,75 m față de nivelul actual de călcare și erau lipsite de inventar, cu excepția unui inel de argint (Fig. 17) descoperit la mâna dreaptă a defunctului din M 4.

În dreapta scheletului din M 4 și în stânga celui din M 6, au fost reperate resturile depuse grupat a încă două schelete (cranii, oase lungi, vertebre etc.) aparținând unor morminte (M 5 și M 7) deranjate cu ocazia celor două înhumări mai noi. Prin poziționarea lor față de traseul zidului sudic al bisericii noi, considerăm că cele două morminte intacte (M 4 și M 6) aparțineau foarte probabil de acest edificiu și nu de biserica veche.

1

2

3

Fig. 13. Mormintele de pe latura de sud (M 4-7). 1-2 M 4 și M 5; 3 M 6 și M 7.

Mormintele de pe latura nordică. În exteriorul bisericii noi, în apropierea fundației zidului de nord al naosului, au fost descoperite șapte morminte (M 8-14; Fig. 14), dintre care numai trei erau în cea mai mare parte întregi, cu scheletele în conexiune anatomică (M 8, M 9 și M 12). Primele patru morminte (M 8-11) au fost reperate cu ocazia deschiderii casetei perpendiculare pe traseul nordic al fundației. Dintre acestea, numai unul (M 8), descoperit la o adâncime de 0,87 m față de nivelul actual de călcare, prezenta scheletul complet și în conexiune anatomică (Fig. 14/1). Scheletul din M 9, aflat imediat la sud de M 8, descoperit la o adâncime de numai 0,65 m, era de asemenea în conexiune anatomică și aproape complet, lipsindu-i numai oasele piciorului stâng.

La o distanță de 0,5 m sud față de ultimul mormânt menționat și la o adâncime de 0,6 m, în contact direct cu cărămizile temeliei bisericii și parțial suprapuse de acestea (deci chiar în șanțul fundației), au fost descoperite două grupări de oase (M 10 și M 11) provenind de la morminte distruse foarte probabil cu ocazia săpării șanțului de fundație al bisericii noi (Fig. 14/1). Cu excepția unei mici șaibe metalice cu diametrul de 2 cm, descoperită între oasele din M 10, inventarul funerar este cu totul absent.

1

2

3

Fig. 14. Mormintele de pe latura de nord. 1 M 9-11; 2 M 8; 3 M 12-14.

La vest de acest grup de morminte a fost identificat un altul: trei schelete (M 12-14), aflate la aceeași adâncime (0,85 m față de nivelul actual de călcare), dintre care doar unul, cel din mijloc (M 12), era întreg și în conexiune anatomică, celelalte două (M 13 și M 14) fiind puternic deranjate (din M 14, aflat în apropierea fundației, numai oasele membrelor inferioare se mai mențineau în conexiune anatomică) (Fig. 14/3).

Considerăm că din cele șapte morminte descoperite pe latura nordică, numai două (M 10 și M 11, așadar cele deranjate de la baza fundației) pot fi atribuite vechii biserici.

Alte morminte distruse de intervenții recente. În zona vestică a spațiului cercetat, în apropierea bordurii trotuarului actual, în special pe traseul unei conducte moderne, am descoperit mai multe oase umane izolate (două cranii, vertebre împrăștiate sau în pământul de umplură al șanțului conductei - Fig. 15), fragmente de femur, vertebre) provenind din morminte (aflate în interiorul bisericii noi) distruse de lucrările edilitare moderne.

Fig. 15. *Craniu izolat, provenind dintr-un mormânt distrus, imediat la sud de conducta de apă.*

Inventarul arheologic recuperat nu este foarte bogat. Mormintele din interiorul bisericii (M 1-3), ce aparțineau foarte probabil vechii construcții de sec. XVIII, erau lipsite de inventar funerar. Totuși, în apropierea lor, la 0,75 m sud de M 1 (cel al cărui schelet a rămas păstrat în conexiune anatomică), pe traseul unui șanț ce străbătea în diagonală de la nord-est către sud-vest spațiul interior al naosului bisericii de la 1812, am descoperit un inel din aliaj (cupru, alamă) cu montură rotundă, nemaipăstrându-se însă piatra încastrată (Fig. 16).

Fig. 16. Inel din aliaj, cu montură, descoperit lângă mormintele din partea sudică a naosului bisericii vechi (M 1-3).

La mâna dreaptă a scheletului din M 4 plasat în partea de sud a exteriorului naosului bisericii de la 1812, a fost descoperit un inel de argint cu chaton rotund ce face corp comun cu veriga (Fig. 17), ornamentat prin incizie cu motive geometrice (linii drepte, volute, acolade).

Fig. 17. Inel din argint cu chaton rotund, ornamentat, descoperit în M 4, la sud de biserica nouă.

Mai menționăm încă două piese de inventar, și anume o perlă din chihlimbar galben-auriu de formă dreptunghiulară aplatizată și fațetată, ruptă de-a lungul canalului transversal prin care era trecut firul de prindere (Fig. 18), descoperită în colțul de sud est al naosului bisericii vechi (la -0,65 m adâncime, așadar cu numai 5 cm mai jos de nivelul la care a fost surprinsă fundația bisericii vechi), precum și o monedă de 100 de lei, emisiune din anul 1937 (Fig. 19), descoperită în zona altarului bisericii noi.

Fig. 18. Perlă din chihlimbar descoperită în colțul de sud-est al naosului bisericii vechi.

Fig. 19. Monedă de la Carol II (emisiune 1932), în valoare de 100 lei, descoperită în zona altarului bisericii noi.

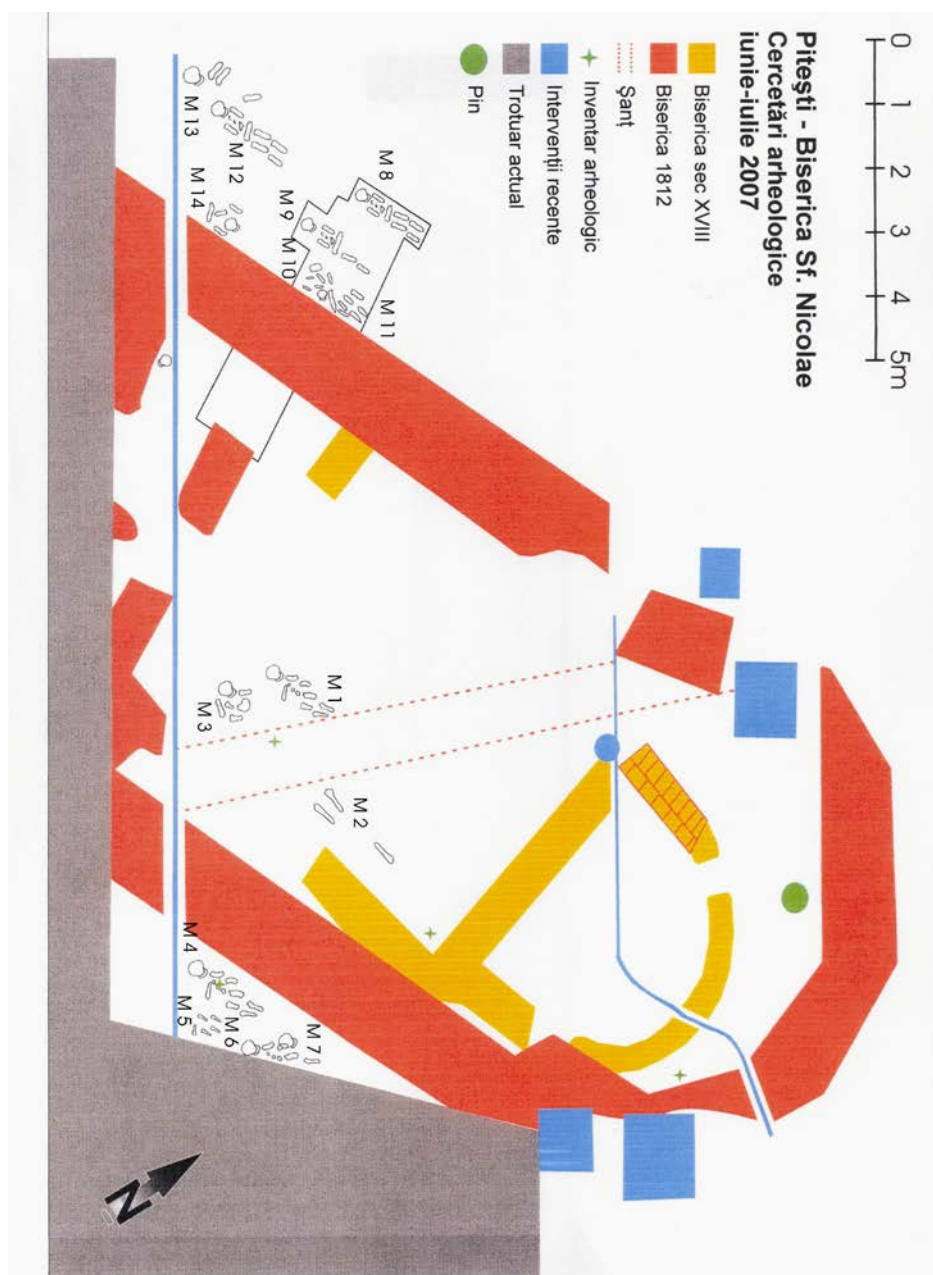

Fig. 20. Biserica Sf. Nicolae și Sf. Pantelimon, Pitești. Planul general al cercetărilor arheologice preventive din anul 2008.

THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH FROM THE ST. NICHOLAS CHURCH AND THE ST. PANTELIMON CHURCH FROM PITEȘTI

Abstract

The church having as patrons Saint Nicholas and Saint Pantelimon, a church that belonged to the merchants' community, was one of the most architectural representative monuments of the town. The first construction was a little stone church probably dating from the middle or the second half of the 18-th century and it was deteriorated during the earthquake from 1802. It was repaired and enlarged in 1812 with money donated by the citizens. Because of the public utility reasons it was demolished in 1962.

In the summer of 2007, the Argeș County Museum organized during the modernization works effectuated downtown a preventive archaeological site so that the ruins (foundations) of the church situated under the street to be discovered. Only part of the brick foundation of the building (which did not have lateral apses), from 1812 was discovered because in the western side of the nave and the narthex are superposed by the present building of the Muntenia Hotel. Only part of the old church made of brick at the middle of the 18-th century (formed by nave and narthex only) were discovered: the foundation of the southern wall of the nave and part of that of the altar, as well as a little fragment from the northern extremity of the western wall of the nave. During the archaeological researches 14 tombs were discovered and studied: 3 indoor and 11 outdoor (four on the southern side and seven on the northern side). Only six of them contained entire skeletons in anatomic connection.